

ՍԵՂԱ ԴԵՎԵՋՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, պ.գ.թ.

ՌՈՒԲԵՆ ԴԱՎԹՅԱՆ

Հալլե-Վիպրտենբերգի Մարտին Լութերի անվան համալսարան,

պ.գ.թ.

ԼՈՒԻ ԲԵՐԴԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՌԱՋՆԱԿԱՐԳ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆ

Լոռի Բերդի դամբարանադաշտը գտնվում է համանուն գյուղի և Ստեփանավան քաղաքի միջև, մայրաքաղաք Երևանից ավտոմայրուղիով մոտ 140 կմ հեռավորության վրա: Տարածքին հատուկ է Լոռու անտառապատ սարերի, ձորերի ու բլուրների բնությունը: Կլիման խոնավ է: Հողի մեջ հումուսի պարունակությունն ամենաբարձրն է Հայաստանի Հանրապետության տարածքում:

Սույն հոդվածի խնդրո առարկա Լոռի Բերդի դամբարանադաշտը զբաղեցնում է մոտ 100 հա տարածք: Լոռի Բերդը գտնվում է Ձորագետ և Ուռուտ գետերի միջև՝ բարձրադիր հրվանդանի վրա: Գետերի միախառնման վայրում են ընկած միջնադարյան Լոռե բերդաքաղաքի ավերակները: Լոռի Բերդի մի քանի դամբարաններ, ընդ որում ամենամեծերը, կարելի է տեսնել Ստեփանավանից Լոռի Բերդ տանող ճանապահի երկու կողմերում:

1969 թվականից ի վեր ընթացող հնագիտական պեղումները կատարվում են ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության ու ազգագրության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող Սեղա Դևեջյանի կողմից:

Մինչև 2022 ներառյալ պեղվել է 117 դամբարան: Թվով ամենաշատ դամբարանները պեղվել են 1989-1991 թթ.¹ Սալիտակի երկրաշարժից հետո, քանի որ դամբարանադաշտի մի հատվածում պետք է կամավորների տնակներ կառուցվեին: Հենց այդ փրկարարական պեղումների ժամանակ էլ հայտնաբերվել են ամենամեծ և հարուստ դամբարաններից մի քանիսը:

Լոռի Բերդի մասին հրատարակվել է երեք մենագրություն և մոտ 80 գիտական հոդված՝ հայերեն ու օտար լեզուներով: «Լոռի Բերդ I»-ը, տպված 1981 թ., ներկայացնում է պեղումների առաջին տարիների արդյունքները և կենտրոնանում է հիմնականում Ուշ բրոնզի և Վաղ երկաթի դարաշրջանի վրա¹: 2006 թ. երկլեզու «Լոռի Բերդ II»-ում ներկայացված են Միջին բրոնզի դամբարանները²: Ուշ բրոնզի դարաշրջանին է նվիրված «Լոռի Բերդ III»-ը հրատարակվել է 2022 թ.³:

Միջինբրոնզեդարյան դամբարանները 22-ն, որոնք հրատարակված են «Լոռի Բերդ II» գրքում: Դրան հաջորդող Ուշ Բրոնզի և Վաղ երկաթին են պատկանում դամբարանների կեսից մի փոքր պակասը: Թվով հաջորդ մեծ տվյալն ունենք Երկաթի լայն տարածման շրջանում, որը պատմականորեն համընկնում է Վանի թագավորության ուժեղացման և անկման հետ: Ամենաուշն Աքեմենյան կամ Վաղհայկական շրջանն է, որը, չնայած իր փոքր թվաքանակին, բավականին հարուստ և հետաքրքիր տվյալներ է մատուցել: Ժամանակագրությունից արդեն իսկ երևում է, որ Լոռի Բերդի բնակեցման տևողությունը անցնում է 1500 տարին: Այս առումով այն իրապես բացառիկ է:

Ինչպես նշվեց վերևում, ամենավաղ դամբարանները

---

¹ Տե՛ս Деведжян С., Лори Берд I. Результаты раскопок 1969-1973 гг., 1981:

² Տե՛ս Դևեճյան Ս., Լոռի Բերդ II, Միջին Բրոնզ, Երևան, 2006:

³ Տե՛ս Դևեճյան Ս., Լոռի Բերդ III, Ուշբրոնզեդարյան դամբարաններ, Երևան, 2022:

վերաբերում են Միջին բրոնզի շրջափուլին, թվագրվում են մ.թ.ա. 22-17-րդ դարերով: Միջին բրոնզեդարյան դամբարաններն իրենց վերգետնյա տեսքով ներկայացնում են ոչ բարձր քարահողային թմբեր կամ 3-33 մ տրամագիծ ունեցով շրջանաձև քարաշարեր կամ կրոմլեխներ (Նկար 1): Մեծ քարակղային դամբարաններին հատուկ են խոշոր եղջերավոր անասունների զոհաբերություններն ու ծիսական թաղումները: Այս դամբարաններն իրենց ճարտարապետական հորինվածքով, թաղման առարկաներով և ծեսով մոտենում են Թռեղքի, Զավախքի, Վանաձորի հուշարձաններին: Որպես ննջեցյալների անձնական իրեր՝ պարունակում են իրենց ժամանակի բրոնզե զենքերի ողջ տեսականին և շքեղ խեցեղենը: Ընդհանրապես, Լոռի Բերդի դամբարաններին բնորոշ են բրոնզե և թանկարժեք իրերի առատությունը՝ պայմանավորված բնաշխարհի պղնձի, ոսկու, բազմամետաղային հանքերի առկայությամբ և հասարակության սոցիալ-տնտեսական բարձր մակարդակով: Ոսկե իրերով հարուստ միջինբրոնզեդարյան իրերը ցույց են տալիս տեղական էլիտայի օգտագործած իրերը, նրանց ճաշակը:

Լոռի Բերդի ուշբրոնզեդարյան դամբարանները թվագրվում են մ.թ.ա. 16-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև մ.թ.ա. 12-րդ դարի առաջին կեսը: Մեծ դամբարանները վերգետնյա ոչ բարձր թմբեր ունեն, հիմնականում արևելք-արևմուտք ուղղվածությամբ: Թաղումը կատարվել է դիակիզման կամ դիաթաղման ծեսով: Ըստ ամենայնի, անմիջականորեն կապվում են Լճաշենի նշանավոր դամբարանային բլուրների հետ, նաև Շիրակավանի, Գեղարոտի, Արթիկի, Մեծամորի: Այս շրջափուլում նկատվում է պաշտամունքի վերելք, ծիսական իրերի առատություն և բազմազանություն: Ուշբրոնզեդարյան դամբարանները նշանավորվում են բրոնզե մանրաքանդակներով, արձանադրոշներով (Նկար 2),

կաթսաներով, եռաժանիների, կացինների առկայությամբ:

Վաղ երկաթի դամբարաններում, թեև սակավաթիվ, հայտնվում են առաջին երկաթե առարկաները: Դամբարաններն արտաքինից ոչ բարձր թմբեր են՝ հիմնահողային խցերով՝ ամուր զննսված սալածածկով՝ ուղղված արևելք-արևմուտք: Հատկանշական է դիաթաղման, ավելի հաճախ՝ դիամասնատման ծեսը, երբ մարմնի միայն մի մասն էին դնում դամբարանի մեջ: Այս փուլում դամբարաններում զետեղվում են մի քանի ձիասարքեր՝ սանձերով, սակայն առանց ձիերի թաղումների, այսինքն՝ ձին փոխարինվել է դրան պատկանող պարագաներով:

Լոռի Բերդի՝ երկաթի լայն տարածման շրջանի դամբարաններն ամենաբացառիկն են տարածաշրջանում: Ուրարտական և ասորեստանյան արձանագրություններում այսօրվա Հայաստանի հյուսիսային մասը կոչվել է Էթիունի կամ Էթիուփի երկիր կամ երկրներ անվամբ: Մ.թ.ա. 9-8-րդ դդ. գոյություն ունեցող դամբարանները ներկայացնում էին սալարկղային փոքր խուցեր՝ այդ շրջանին բնորոշ նյութերով: Իսկ Ուրարտուի մայրամուտի շրջանի՝ 7-6-րդ դարերին պատկանող դամբարանները բոլորովին այլ պատկեր են մատուցում: Լոռի Բերդի պեղումները երևան հանեցին նախադեպը չունեցող հսկայական քարարկղային դամբարաններ՝ 2-3 խցերով, որոնք իրենց զուգահեռները չունեն Հայաստանի համաժամանակյա այլ հուշարձաններում⁴: Դրանցից ամենախոշորն ու ամենահարուստը, թերևս, դամբարան 56-ն է եղել, որի միայն մեկ խցի երկարությունը 8,7 մ է, լայնությունը 2.7, իսկ խորությունը հասել է 3 մ-ի (Նկար 3): Այս մեծ խցում է թաղվել հանգուցյալը, իսկ մյուս խուցը նախատեսված է եղել նրա կենդանիների համար: Բազմաթիվ այլ նյութերի հետ

⁴ St'ru Devejyan S., Some Urartian objects from the tombs of Lori Berd, "Aramazd", V/2, 2010, էջ 76-89:

այստեղ գտնվել են առյուծի երկու առանձնյակի ոսկորներ, ինչն էլ հուշում է, որ թաղված անձը թագավորական կարգավիճակ է ունեցել:

Ընդհանուր առմամբ, պետք նշել է, որ Լոռի Բերդի պեղումները վկայում են, որ այն առանձնացած և հետամնաց կղզյակ չէր, այլ տնտեսական, քաղաքական և մշակութային հզոր կենտրոն, որ գտնվում էր ժամանակի քաղաքական և էթնիկ տեղաշարժերի կիզակետում՝ ունենալով պետականությանը մոտ գտնվող հասարակություն՝ գոնե մ.թ.ա. 8-րդ դարից հաստատապես: Մ.թ.ա. 7-6-րդ դարերերի դամբարանները ցույց են տալիս մեծ տարբերություն սոցիալապես բարձր և ցածր խավին պատկանող հանգուցյալների թաղումներում: Սա երևում է թե՛ դամբարանների չափերից և ճարտարապետական հորինվածքներից, թե՛ ուղեկցող նյութի շնորհիվ: Չնայած նշենք, որ Լոռի Բերդի նույնիսկ աղքատ դամբարանները տարածաշրջանային համատեքստում, միևնույնն է, բավականին բարձր խավի կարելի է դասել:

Լոռի Բերդի վերնախավի ներկայացուցիչները իշխում էին մերձակա գավառների վրա՝ պահելով սերտ հարաբերություններ Միջագետքի, Լևանտի, Իրանի, Կովկասի, փոքրասիական և Էգեյան երկրների հետ:

Լոռի Բերդն այն հուշարձանն է, որտեղ երևում է ողջ Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը իր զարգացման դարակազմիկ փուլերով և առնչություններով՝ սկսած մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակից մինչև հայ Երվանդունիների ասպարեզ գալը, մինչև Աքեմենյան սատրապությունների հաստատումը Հայաստանում:

Նկար 1: Դամբարան 79-ի արտաքին տեսքը

Նկար 2: Եղջերուների բրոնզե արձանախումբ դամբարան 15-ից

Նկար 3: Դամբարան 56-ի արտաքին տեսքը

Seda Devedjyan, *Institute of Archaeology and Ethnography of the NAS RA, Cand. Hist. Sci.*, **Ruben Davtyan**, *Martin Luther University Halle-Wittenberg, Cand. Hist. Sci.*, **Lori Berd as a leading historical and cultural monument of Armenia**

More than half a century of excavation and research at Lori Berd necropolis has uncovered 117 tombs of local chiefs, military leaders, priests and community members. Throughout its nearly two-thousand-year history (end of the 3rd millennium BC to the 5th centuries BC), the main occupation of the people of Lori Berd has been agriculture and animal husbandry. Since the 2nd millennium BC, Lori Berd has been a powerful economic, cultural and military-political centre.